

Elżbieta M. Kur

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Humanistyczny

Językowy obraz wojny w przysłowiach polskich i obcych

Linguistic picture of the world
in Polish and different nations proverbs

Abstrakt: W językowym obrazie świata rzeczywistość podlega opisowi i interpretacji. W kulturze tradycyjnej i współcześnie przysłowia są skrótowymi ujęciami różnych zjawisk, jednocześnie w pewien sposób charakteryzują też podejście do określonych kwestii. Zjawisko wojny występuje w przysłowiach różnych narodów, w artykule zostały one poddane analizie semantycznej i w pewnym stopniu komparatystycznej. Przysłowia o wojnie są przede wszystkim refleksją nad naturą człowieka, jego obyczajami, sposobami radzenia (nieradzenia?) sobie z rzeczywistością. Nawet jeśli nie odkrywają niczego nowego, nie mówią o czymś, czego nie wiemy, skłaniają jednak do refleksji zarówno nad wojną jak i ludzką świadomością i namietnościami, w przypadku wojny, nie podążającymi ani za wiedzą, ani za rozsądkiem.

Słowa kluczowe: przysłowia, wojna, językowy obraz świata

Abstract: In linguistic picture of the world, reality is subject to description and interpretation. In traditional culture and contemporarily, proverbs are brief interpretations of different phenomena, and simultaneously they characterize approaches to certain issues. The phenomenon of a war appears in proverbs of different nations, and in the article they are analyzed semantically and, to some extent, also comparatively. Proverbs about a war are mostly reflections about human nature, customs and ways of dealing with reality. Even if they do not discover anything new, they do not talk about anything which is not

known. They, however, provoke thought about a war, human awareness and emotions, which, in case of a war, do not follow either knowledge or rationality.

Keywords: Proverbs, War, Linguistic picture of the world

Les proverbes sont les échos de l'expérience¹.

Pojęcie *językowego obrazu świata*, wywodzące się z językoznawstwa, jest kategorią interdyscyplinarną, integrującą przedmiot, cele i metody nauk humanistycznych i społecznych oraz odnoszącą się do istoty języka i tekstu/wypowiedzi jako zjawisk semantycznych, znaczących. Toteż współcześnie – jak stwierdza Andrzej Lewicki: *Głównym przedmiotem lingwistyki staje się nie proces językowy, nie system czy mechanizm języka, ale sam człowiek mówiący (homo loquens) – a centralne miejsce zajmuje ukazanie związków językowego zachowania się człowieka z myśleniem, kulturą i rozwojem cywilizacyjnym²*. Można by rzec, że jest to powrót do źródeł, ujmowania wytworów języka w jego zasadniczych funkcjach informatywnej i charakteryzującej. Jerzy Bartmiński, propagator nowocześnie rozumianej tekstologii jako płaszczyzny spotkania językoznawców i literaturoznawców, w definicji językowego obrazu świat podkreśla jego semantyczność (a więc też opisowość) i interpretacyjność. *Pojęcie JOS ma charakter stricte **semantyczny**, dotyczy sposobu, w jaki mówiący za pomocą języka interpretują rzeczywistość, to znaczy wyodrębniają określone przedmioty i zdarzenia, grupują je w kategorie, przypisują im określone charakterystyki i wartościują. Jako że jest to obraz utrwalony w materii języka, można go z danych językowych wydobyć*

---

¹ L'abbé de Saint Pierre, *Oeuvres diverses de monsieur l'abbé de Saint Pierre: Tome second ...*, Paris 1730, s. 96 oraz: P. C. V. Boiste, *Dictionnaire universel, de la langue française, avec le latin et les étymologies, extrait comparatif, concordance, critique et supplément de tous les dictionnaires français, manuel encyclopédique de grammaire, d'orthographe, de vieux langue, de néologie ...*, Paris 1836, s. 580.

² A. M. Lewicki: *Językoznawstwo polskie w XX wieku*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński. Lublin 2001, s. 653.

i zrekonstruować.³ Wytwory językowe – teksty od najbardziej złożonych, np. powieści polifonicznych, po najprostsze konstrukcyjnie mikroformy literackie⁴, a więc np. przysłowia, dają okazję do odniesienia wobec języka jako *instrumentu poznania, kategoryzacji i konceptualizacji świata, nadawania mu społecznie uzgodnionego sensu*⁵.

Przysłowie, łac. *proverbium*, gr. *παροιμία* – *paroimía* jest najkrótszym gatunkiem literackim, liczącym od jednego do czterech zdań, lapidarnie naucza, interpretuje rzeczywistość, ubarwia komunikację i retorykę, niekiedy skłania do refleksji, a nawet umożliwia błyskawiczną przemianę czytelnika semantycznego w semiotycznego (czyli takiego, który chce wiedzieć, co się dzieje w dociekającego innych sensów, w tym ironii intertekstualnej i treści symbolicznych)⁶. Jest obecne w kulturze tradycyjnej i współczesnej różnych narodów. Odwołuje się do właściwej frazeologii automatyczności odtwarzania formalnego i semantycznego jak też metaforycznego bogactwa, różnorodności wariantów i odczytań⁷. John Russel w I. poł. XIX wieku aforystycznie je zdefiniował: *A proverb is wit of one, and the wisdom of many (Przysłowie to błyskotliwość jednostki i mądrość powszechna)*⁸, odnosząc się do interesującej kwestii genezy przysłów oraz relacji pomiędzy bliskoznacznymi aforyzmem i sentencją (określeni autorzy, literacka proveniencja, podobieństwo formalne z paremią) a anonimowym przysłowiem (związki z kulturą oralną). Wśród wielu prób genologicznego i definiującego usystematyzowania

³ J. Bartmiński, *Pytania o przedmiot językoznawstwa: pojęcia językowego obrazu świata i tekstu w perspektywie polonistyki integralnej*, w: <http://filologia-polska.pwa.edu.pl/?page=publikacja&id=67>, data dostępu: 21. 03. 2016.

⁴ Mikroformom literackim poświęcona jest bardzo interesująca monografia M. Bednarek, w której m. in. odnosi się do literaturoznawczej terminologii oraz definiowania ww. zjawisk, por. M. Bednarek, *Mikrokosmos literacki*, Poznań 2013.

⁵ J. Bartmiński, op. cit.

⁶ Określenia U. Eco pochodzące z eseju *Ironia intertekstualna i poziomy lektury*. Pojęciu „czytelnika semiotycznego” nadaje nieco inne znaczenie – traktuje go przede wszystkim jako odbiorcę zdolnego do rozumienia treści symbolicznych, przekazywanych nie wprost, Eco główny nacisk kładzie na umiejętność deszyfracji intertekstualnych powiązań, choć odnosi się też do odczytań różnych sensów utworu. (U. Eco, *Ironia intertekstualna i poziomy lektury*, w: tegoż, *O literaturze*, Warszawa, 2003).

⁷ V. Bárdosi, *Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes. Problèmes de classification des phrases françaises*, „Revue d'Études Françaises” 1994 nr 4, s. 23.

⁸ Cyt. Za: W. Mieder, *Behold the Proverbs of a People: Proverbial Wisdom in Culture, Literature and Politics*, Oxford – Mississippi 2014, s. 24. Wszystkie tłumaczenia cytatów i przysłów, o ile nie wskazano inaczej, są autorstwa Elżbiety M. Kur.

przysłów warto przypomnieć jedną z częściej przywoływanych na gruncie polskiej paremiologii, autorstwa Grzegorza Szpili: *Przysłowie to krótkie, proste, rymowane powiedzenie w postaci zdania, zwykle metaforyczne, zawierające jakąś prawdę lub mądrość opartą na doświadczeniach ludzi; służące opisaniu jakiejś sytuacji i pouczeniu; o ludowej proweniencji; charakterystyczne dla danej społeczności i powszechnie w niej znane; od wieków zakorzenione w tradycji i przekazywane z pokolenia na pokolenie*⁹. W. Kopaliński określa je poprzez autotematyczne definicje: *filozofia zwykłych ludzi; okruchy ze stołu mądrości; miedziaki wiedzy; literatura analfabetów; doświadczenia i spostrzeżenia wieków skupione w jednym zdaniu; dowcip jednego człowieka a mądrość wielu; geniusz, dowcip i dusza narodu; zdrowy rozum ludu; dzieło mędrców powtarzane przez głupców itd.*¹⁰ Charles L. Briggs, charakteryzując przysłowia, wskazuje na osiem możliwości ich lingwistycznego zaistnienia odbiorczego: 1) spajająca fraza (*tying phrase*), 2) identyfikacja użytkownika (*identity of owner*), 3) cytowanie ujęte wprowadzającą formułą (*quotation – framing verb*), 4) izolowany, słownikowy tekst przysłowia (*proverb text*), 5) indywidualne odniesienie konwersacyjne, następujące po użyciu przysłowia (*special association*), 6) uniwersalne znaczenie/znaczenia lub dydaktyczne odniesienie do typowych sytuacji (*general meaning or hypothetical situation*) 7) kontekstualna aktualizacja (*relevance of context*), 8) językowe potwierdzenie prawdziwości (*validation of performance*)¹¹. W moim artykule odniosę się przede wszystkim do sytuacji 4, 6 i po części 7. W mówionej odmianie języka, która dla przysłów jest istotnym żywiołem, na społeczne, kontekstowe uwarunkowania ich znaczenia i odbioru zwracają uwagę tacy

⁹ G. Szpila, *Krótko o przysłowiu*, Kraków 2003. Por. też: J. Pieczonka, *Tradycyjne powiedzenie par pari respondere jako fragment codziennego dyskursu w komedii rzymskiej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” Nr 3028, Wrocław 2008, s. 190 i n. oraz: T. Nastulczyk, *Z dziejów świadomości literackiej w Rzeczypospolitej XVII wieku: przysłowia łacińskie w zbiorze "Adagia Polonica" Grzegorza Knapiusza (wybrane przykłady)*, Kraków 2009 s. 41-57.

¹⁰ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985, s. 943.

¹¹ Ch. L. Briggs, *The Pragmatics of Proverb Performances in New Mexican Spanish*, „American Anthropologist” 1985, vol. 87 nr 4, s. 794-802.

paremiolodzy jak Peter Seitel¹² i Wolfgang Mieder¹³. Wielu badaczy także podkreśla obecne w paremiach sprzeczności (np. *Co za dużo to niezdrowo* vs. *Od przybytku głowa nie boli*; *Nadzieja matką głupich* vs. *Nadzieja umiera ostania*). Nie widzę w nich niekonsekwencji, raczej bliską nauce (w jej modelu hipotetyczno dedukcyjnym) zdolność do autosystemowej korekty, bowiem każde z tych stwierdzeń może być prawdziwe w określonych okolicznościach i nie tyle są lingwistyczną niekonsekwencją, co raczej odpowiadają różnorodności realnych, życiowych sytuacji¹⁴, społecznych i komunikacyjnych kontekstów¹⁵. Przysłowia cechuje kondensacja treści oraz próba syntetycznego potraktowania złożonych doświadczeń w postaci dostępnego każdemu, możliwego do zapamiętania, nierzadko w ekspresywnej formule, mądrościowego przesłania. W ten sposób – jak ujmuje to ich badacz Wolfgang Mieder – *Przysłowia spełniają ludzką potrzebę sumowania doświadczeń i obserwacji w okrucinach mądrości, dostarczają gotowych spostrzeżeń wobec ludzkich relacji i społecznych kwestii*¹⁶.

¹² P. Seitel, *Proverbs: Social Use of Metaphor*, "Genre" 1969 nr 2, s. 143-161.

¹³ W. Mieder, *"Proverbs Speak Louder Than Words": Folk Wisdom in Art, Culture, Folklore, History, Literature and Mass Media*, New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, Oxford, Wien, 2008.

¹⁴ Por. E.M. Kur, „*Za nic nauka, kto Boga nie szuka*”. *Nauka i edukacja w przysłowiaach polskich*, w: *Parémie národù slovanských III*, Ostrava 2006, s. 173 oraz R. Dunbar, *Kłopoty z nauką*, tłum. P. Amsterdamski, Gdańsk – Warszawa 1996, s. 39-40.

¹⁵ "While Russell emphasizes the idea that proverbs originate with one person and then become the property of the general population, I stress the fact that proverbs are not always true (see such contrasting proverb pairs as "Absence makes the heart grow fonder" and "Out of sight, out of mind") in all contexts and that proverbs come and go as social mores change over time" („Podczas gdy Russel eksponuje myśl, że przysłowia wywodzą się od jednostki i następnie stają się własnością ogółu, ja podkreślam fakt, że przysłowia nie zawsze są prawdziwe [por. np. antonimiczne pary „Nieobecność wzmagá czulość serca/tesknotę” i „Co z oczu, to z serca”] we wszystkich kontekstach, że przychodzą i odchodzą i podobnie jak obyczaje zmieniają się z wpływem czasu”, tłum. moje – E. M. K) (W. Mieder, *The Nature of Proverbs*, w: <http://www.forbes.com/2009/08/12/wolfgang-mieder-proverbs-opinions-mieder.html>, data dostępu: 10. 04. 2016.

¹⁶ "Proverbs fulfill the human need to summarize experiences and observations into nuggets of wisdom that provide ready – made comments on personal relationships and social affairs" (W. Mieder, *"Proverbs Speak Louder Than Words": Folk Wisdom in Art, Culture, Folklore...*, s. 9).

Wojnę i przysłowia łączy uniwersalizm obu zjawisk¹⁷ oraz obecność tej pierwszej jako tematu paremii różnych narodów i kręgów kulturowych. Dopelnieniem jej językowego przedstawienia są antonimiczne, komplementarne (co charakterystyczne dla przysłów) wypowiedzi o pokoju. Przyjmując podejście komparatystyczne, wykorzystałam polskie przysłowia przede wszystkim z fundamentalnego opracowania Juliana Krzyżanowskiego, prac Oskara Kolberga, Stanisława Świrki oraz obce, pomieszczone w słownikach, oraz pochodzące z licznych stron internetowych.

Przysłów, których tematem jest wojna, jest wiele, zarówno Polskich, europejskich oraz pochodzących z innych kontynentów i kręgów kulturowych. Jaki jej obraz został w nich utrwalony? Jak w tej interesującej językowej i kulturowej skamienielinie zapisane zostało jedno z tragiczniejszych doświadczeń człowieka, żywioł, którego przyczyną jest sam człowiek?

Bardzo nieliczne przysłowia wyrażają przyzwolenie dla wojny, i to z reguły z zastrzeżeniami: *Lęk wojny jest gorszy niż wojna sama* (wł, pol) (I 31; I 2¹⁸), *Lepsza krótka wojna niż długi, a niesprawiedliwy, pokój* (MKP, s. 247), *Lepsza otwarta wojna niż chytry pokój* (NKP II, s. 995, 21c), *Lepiej gardło dać, niżli w niewoli być* (NjP, s. 203). Czasem pojawiają się, mające charakter przestrogi, konstatacje o beneficjentach, którzy mogą jej pragnąć: *Walka pasikoników jest radością dla wron* (Lesoto) (I 39), *Huzar modli się o wojnę, lekarz o gorączkę* (niem.) (I 30). Można je potraktować jako uszczegółowione wersje przysłowiowych ostrzeżeń *Gdzie dwóch się bije, tam trzeci korzysta*, starożytnego *Divide et impera* oraz dość oczywistej refleksji, że czyjaś strata może wiązać się dla innego z zyskiem, co znajduje podsumowanie w przysłowiach różnych narodów, np: *Wojna jednemu buduje, drugiemu rujnuje* (gruz), (I 4), *Wojna jako woda: jednemu da, drugiemu bierze* (I 2), *Wojna jednego z bogaci, a sto ich zuboży* (NKP III, s. 748, 51; I 4). *Nota bene* przysłowie, którego ośrodkiem jest wojowniczy

---

¹⁷ W. Mieder, *Behold the Proverbs of a People*, s. 19, także: W. Mieder, *The Politics of Proverbs. From Traditional Wisdom to Proverbial Stereotypes*, Madison – Wisconsin 1997.

¹⁸ Wyjaśnienia skrótów użytych w tekście, pozwalających zlokalizować cytowane przysłowia, znajdują się w końcowej bibliografii. W nawiasach podano skrót nazwy źródła, w publikacjach książkowych także – w przypadku edycji wielotomowych – numer tomu i strony.

huzar, wyłącznie potraktowane literalnie dotyczy wojny, odczytane metaforycznie może odnosić się do zupełnie innych zjawisk (np. fałszywej pobożności lub kolizji ludzkich interesów). Przysłowie, znane w kraju szczególnie bezwzględnych koncepcji prowadzenia wojen, powiada, że *Najlepsi żołnierze nie lubią wojny* (chin.) (I 50).

Znacznie więcej jest pochwał pokoju, wyrażonych często poprzez paradoksalny kontrast wobec wojny – w domu nawet skromne życie jest lepsze niż dostatek w obliczu niebezpieczeństwa: *Lepsza w domu kapuścina, niż na wojnie cielęcina* (I 2), *Lepsze w domu groch kapusta, niż na wojnie kura tłusta* (I 2), *Lepsze jajko w czasie pokoju niż wół na wojnie* (portug.) (I 34). Korzystniej jest pracować, nawet ciężko, niż walczyć: *Lepiej w domu cepem buchać, niż na wojnie kuli słuchać* (I 2), *Lepiej w domu pługiem orać, niż na wojnie szablą dołać* (I 2). *Pokój jest kosztowny, ale jest wart tych wydatków* (ang.) (I 1), *Pokój jest skarbem, z którym nigdy się nie rozstawaj* (kenijskie) (I 49), *Pokój jest źródłem życia* (kenijskie), (I 49), *Pokój jest deszczem, który sprawia, że trawa rośnie, a wojna – wiatrem, który ją wysusza* (południowoafryk.) (I 49), *Pokój karmi, wojna marnuje, pokój wzbogaca, wojna konsumuje* (duńsk.). (I 29), *Pokój wzbogaca, wojna zubaża* (fr.) (I 42). Toteż *Lepszy niesprawiedliwy pokój niż sprawiedliwa wojna* (niem.) (I 31), podobnie jak *Marny pokój lepszy od dobrej kłótni* (ros.) (I 26), a waleczne zainteresowanie wystarczy, jeśli zrealizuje się werbalnie: *Mów o wojnie, ale na nią nie idź* (hiszp.) (I 21). *Bodajby się wojenka na dębie święciła, a kto po nią polezie, bodajby kark złamał* (NKP III, s. 745) przestrzega polskie przysłowie – ujęte w formułę przekleństwa. Francuzi z kolei mówią: *Przeklinaj wojnę, módl się o pokój i niech Bóg ma nas w Swej opiece* (I 51). Aby nastąpił, niekiedy wcześniej musi być wojna: *Pokój jest jedynie możliwy po wojnie* (arab.) (I 38) i trzeba się o niego troszczyć: *Pokój nie powstaje niespodziewanie. Nie spada z nieba jak deszcz. Przychodzi do tych, co na niego pracują* (indian) (I 7), *Pokój wyrasta z nasion zadowolenia* (indiańsk) (I 28), *Skutkiem minuty cierpliwości może być dziesięć lat pokoju* (wł.). (I 28). *W czasach pokoju powinniśmy myśleć o wojnie* (łac.) (I 32), czy najslynniejsze *Si vis pacem para bellum*. Arabska mądrość zaleca równowagę *Przesadna wrogość wobec ludzi jest grzechem, karygodne jest jednak lekceważenie wrogości. Kto innych traktuje wrogo, nie jest bogobojny* (arab.) (SO, s. 65).

Wojna niszczy i kosztuje: *Bella, iura, structura, conviva plura* – z tych wszystkich rzeczy wielka w worku dziura (NKP III, s. 745, 1), *Podczas wojny lud nie ma nic do wygrania, ale wszystko do starcenia* (niem.) (I 17), *Podczas wojny tracą wszyscy, także zwycięzca* (szwedz.) (I 44), *Podczas wojny, polowania i zakochania cierpi się tysiąc ran dla jednej przyjemności* (sycyl.) (I 25). toteż *Gdzie dba się o dobrobyt i rozsądek, tam najlepiej nie wszczynać wojny* (dun) (I 29), a *Rozsądny człowiek nie może podać żadnego argumentu za wojną* (armieńskie) (I 47).

Dlaczego zatem wybuchają wojny, co jest ich przyczyną? W ludowej mądrości, mądrości ulicy, także i na to pytanie szuka się i udziela wcale licznych odpowiedzi. Zatem przede wszystkim chciwość: *Kto goni za majątkiem, ucieka od pokoju* (afryk.) (I 1), *Człowiek mający zbyt wielkie ambicje nie śpi spokojnie* (afryk.) (I 1), *bieda Bębny wojny to bębny głodu* (południowoafryk) (I 25), *brak wyobraźni Człowiek, który rusza do boju, nie bierze pod uwagę, że walka pociąga za sobą śmierć* (I 28), wreszcie głupota skojarzona z siłą *Człowiek, który używa siły boi się argumentowania* (kenijskie) (I 39), a nawet słowna buńczuczność *Plotkowanie o wrogu może skończyć się wojną* (afryk) (I 1). Niewskazana jest też łatwowierność, której jedną z przysłów jest staropolskie przysłowie *Kto pokój na pogańskiej gruntuje przysiędze, jakby kotów wiązał na pajęczej przędze* (OK, s. 352, 3). Sylogistycznym paradoksem jest langwedocka konstatacja *Pokój daje pieniądze, pieniądze wywołują wojnę* (I 43). Trudno odmówić trafności tautologicznej prawdzie, że *Wojna wojnę rodzi* (NKP III, s. 749, 58) [w antonimicznej formie *Dasz pokój, masz pokój* (NKP II, s. 994, 5), *Chcesz pokoju, czyń pokój* (niem.). (I 9)]. Zwady szczególnie należy unikać z sąsiadami *Aby żyć w pokoju, bądź w dobrych stosunkach z sąsiadami* (Zimbabwe) (I 49). Do skłócenia wielu wystarczy wojownicza jednostka *Do pokoju trzeba pary, do wojny wystarczy jeden* (beduińskie) (I 20), *Jak ustąpi niespokojny, to koniec wojny* (NKP III, s. 746, 15). Chętnie na wojnę idą także ci, co jej nie znają i w ogóle mają niewiele doświadczenia i rozsądku (a więc prawdopodobnie np. ludzie bardzo młodzi) *Kto w łeb nie brał, temu się chce na wojnę* (OK, s. 509, 3), *Wojna jest słodka dla niedoświadczonych* (niem.) (I 41). Doświadczenie wojny może zmienić stosunek do niej, co wyraża nieczęsto spotykane (ten typ

przysłów występuje u nielicznych narodów¹⁹) przysłowie dialogiczne, odwołujące się do ekspresyjnej intonacji: *Dokądże? – Na wojnę! – A ty skąd? – Z wojnyć* (NKP III, s. 745, 11)²⁰. Wiele zależy od rządzących i ich doradców, szczególnie łatwo jest wywoływać konflikty, w których będą musieli brać udział inni – *Doradcy wojenni nigdy nie walczą* (niem.) (I 37), *Wojny wywołują ludzie zbyt starzy, by walczyć, dla zbyt młodych, by umierać* (afryk.) (I 1), *Zza pieca dobrze jest prowadzić wojnę* (niem.) (I 18). Nie bez znaczenia jest też wykształcenie (prawdopodobnie jako przeciwieństwo wojowniczego populizmu): *Z wykształceniem można rządzić, wojnę i ważne sprawy rozsądzić* (niem.) (I 12).

Wprawdzie można pocieszać się, że *Kto ma na wojnie zginąć i pod dzwonem zginie* (NKP III, s. 746, 20), *Kto na wojnie zginie, ten nieba nie minie* (NKP III, s. 746, 21), jednak znacznie więcej przysłów obrazowo odnosi się do wojennych okrucieństw, a także moralnego i metafizycznego zła, które za sobą niesie. *Kiedy się wojna poczyna, to się piekło otwiera* (NKP III, s. 746, 17), *Kto nawołuje do wojny, jest kaznodzieją diabła* (niem.) (I 9), *Gdy jest wojna, diabeł czyni piekło sto sążni szerszym* (niem.) (I 10). Wojna łatwo się rozszerza, nie bez powodu została więc zestawiona z pożarem *Wojna jest jak żarłoczna iskra* (malajskie, maoryjskie) (I 4; SO, s. 151), jest anarchiczna, wywołuje chaos i rozprężenie, choć domaga się dyscypliny *Czasu wojny nie masz rządu* (NKP III, s. 745, 8), *Czasu wojny prawa milczą* (NKP III, s. 745, 10), *Gdzie wojna, tam i zaraza* (NKP III, s. 745, 12), *Co wojna, to nie jarmark* (NKP III, s. 745, 6). *Wojna nikomu nie jest bratem* (serb.) (I 23), nie liczą się też więzi rodzinne, ani żadne względy *Kiedy wojna, brat brata nie zna* (NKP III, s. 746, 18).

Pewna grupa przysłów odnosi się do zachowań w trakcie wojny. Zalecane jest zdecydowanie oraz nierozproszenie ośrodków decyzyjnych, a co za tym idzie odpowiedzialności *Wojna jest przegrana, gdy jest zbyt wiele rad* (sycyl.) (I 34), jej prowadzenie wymaga pieniędzy lub odwagi *Wojnę prowadzą pieniądze* (niem.) (I 19), *Srebrna*

¹⁹ D. Sakayan, *Reported and Direct Speech in Proverbs: on Armenian Dialogue Proverbs*, "Proverbium" 1999 nr 16, s. 304, także D. Świerczyńska, *O kilku gatunkach przysłów: weleryzmy, dialogi, priamele*, „Literatura Ludowa” 1974 nr 17.

²⁰ Bardziej ekspresyjną wersję podaje Kolberg: *Dokądże? - Na wojnę, na wojnę! A ty skąd? - Z wojnyć* (OK, s. 509, 4).

kula da radę każdej twierdzy (malajskie) (SO, s.133), chociaż *Wojny wygrywa się odwagą a nie bogatym orężem* (hiszp.) (I 34), nie bez znaczenia jest też przeciwnik: *Wojna z całym światem, pokój z Anglią* (hiszp.) (I 35). Wojna pociąga za sobą cierpienia różnej natury i deprawację: *Prawda jest pierwszą ofiarą wojny* (afryk.) (I 1), *Wojna nie uczy dzieci niczego dobrego* (kenijskie) (I 45), *Podczas wojny milczą zasady* (niem.) (I 16), więc *Wojna sprzyja złodziejom, pokój wiesza ich na szubienicach* (ang.), (I 5), *Na wojnie czynią jak na wojnie* (fr.) (I 30). Dopóki toczy się walka, niewielką cenę ma ludzkie życie *Po wojnie się trupy liczą* (NKP III, s. 748, 43). Tym, którzy rzeczywiście poszli do boju, zalecana jest odwaga, ale i powściągliwość *Człowiek, który wkłada wojenną zbroję, nie powinien się nią chęłpić jak ten, który ją zdejmuję* (afryk.) (I 1), *Podczas pokoju bądź uczciwy, podczas wojny odważny* (nowozeland.) (I 33). Sytuacja działań zbrojnych nie dopuszcza pomyłek *Raz dość na wojnie szwankować, poległszy trudno wetować* (NKP III, s. 745, 28 b) [nieco dwuznaczna wersja *Na wojnie grzeszyć dwa razy się nie da* (NKP III, s. 747, 28)]. Nie braknie też wskazań praktycznych: *Na wojnie lepsze wyspanie, niżli kochanie* (NKP III, s. 747, 30), *Na wojnie naprzód się nie wymykaj, a pozad nie zostawaj* (NKP III, s. 747, 31; I 3), *Na wojnie pierwsze posłuszeństwo jak nabożeństwo* (OK, s. 509, 12), choć modlitwy nie należy zaniedbywać: *Nie zginie na wojnie ani na wojence, kto się poleci Bogu, Najświętszej Paniencie* (NKP III, s. 747, 37), *Na wojnie więcej rada niż oręż pomoże* (NKP III, s. 747, 32), *Ostrożność a sekret, to dusza wojny* (NKP III, s. 747, 38; I 2). Nie bez znaczenia jest miejsce bitwy *Lepiej w cudzej, niż w swojej własnej ziemi wojnę toczyć* (NKP III, s. 746, 22), a *Polak to ma po naturze bić się polem, a nie w murze* (NjP, s. 199). Wojna jest bezlitosna i niszczyielska: *Wojna ludzi nie rodzi, ale gubi* (NKP III, s. 749, 53; I 4), *Wtenczas koniec wojny tuszę, gdy nieprzyjaciel bez dusze* (NKP III, s. 749, 61; I 2). *Wojna nie zna litości* (NKP III, s. 749, 55), *Wojna to loteria* (NKP III, s. 749, 54), *Wojna to nie taniec (wesela)* (NKP III, s. 749, 56), *Wojna wiele potrzebuje, miary pewnej nie przyjmuje* (NKP III, s. 749, 57). Wojny domowe szkodzą obu stronom i wynikają z namiętności przegrywających z rozsądkiem *Wojny domowe obiema niezdrowe* (NKP III, s. 749, 60), *Psy walczące ze sobą lepiej zjednoczyłyby siły przeciw wilkowi* (armieńskie)(I 48), toteż *Najbardziej użyteczną świętą*

wojną jest ta przeciw własnym namiętnościom (arab.) (I 29) i *Nie będzie pokoju między narodami, jeśli nie ma go w duszach jednostek* (ameryk. plemię Lakota) (I 27). Absurdalną abstrakcyjność wzajemnej nienawiści (i w jakiejś mierze rangę bojowego morale) przedstawia przysłowie hebrajskie *Nie byłoby wojny, gdyby jeden żołnierz wiedział, co myśli drugi* (hebr.) (I 32). Gorzką refleksję o sojusznikach wyrażają przysłowia: *Gdy wojna ma się ku końcowi, wówczas nadchodzi pomoc* (łac.) (I 32), *Po wojnie posiłki, po obiedzie łyżka* (NKP III, s. 748, 42). Optymistyczną konstatacją jest somalijskie stwierdzenie, że *Z każdej wojny prowadzi droga do pokoju* (I 49), jednak *W trakcie wojny dobry jest tylko pokój, który po niej następuje* (hiszp.) (I 22).

Co dzieje się po wojnie i co z niej wynika także znajduje wyraz w ludowej mądrości – *Po wojnie jest wielu bohaterów* (łac.) (I 36), *Wojna nie przesądza, kto miał rację, tylko kto ocalał* (fin.) (I 28), *Po wojnie w kraju pozostają trzy armie – kalek, pogrążonych w żalobie i złodziei* (niem.) (I 51), *Po skończonej wojnie, każdy swoją pojmie* (NKP III, s. 748, 40; I 2), będące zachętą do szybkiego zwycięstwa, ale też może zawierać przestrożę przed małżeństwami, których przedwczesnym epilogiem może być wdowieństwo i ewentualne sieroctwo, niewykluczona też odmiana upodobań. Jakie jeszcze skutki wywołuje wojna i czym jest? *Wojna pożera złoto, a wydała błoto* (niem.) (I 15), *Wojna jest złym dłutem do kształtowania przyszłości* (afryk.), *Z tego, co białe, najgorszy jest śnieg, z tego co może się zdarzyć – najgorsza wojna* (mong.) (I 5).

Samo pojęcie wojny lub braku pokoju, jako hiperbolicznej synekdochy pojawia się także w przysłowiaach w zupełnie nieoczekiwanych kontekstach, z reguły odnoszących się do relacji kobiet i mężczyzn: *Pomiędzy apodyktyczną żoną i krzykliwym/nerwowym mężem nigdy nie będzie pokoju* (sycyl.) (I 25), *Za pokój mężowie płacą strojami dla swych żon* (afryk.) (I 29), *Nie ma pokoju, gdy rządzi kobieta* (sycyl.) (I 25), miłosnej fascynacji *Miłość jest jak wojna, zaczyna się na życzenie, o końcu decyduje sama* (I 25) oraz wyjątkowo rolnictwa *Posiadanie ziemi to jak prowadzenie wojny* (sycyl.) (I 25) i tego, co współcześnie nazywamy *newsem*: *Czasu wojny i czasu powietrza najwięcej nowin* (NKP III, s. 745, 7). Bardzo interesujące przysłowie odnosi się do potencjalności konfliktu i ewentualnej prewencji *Lew i owca mogą spoczywać razem, ale ta ostania nie powinna zasnąć*

(kenijskie)(I 49) oraz *Jeśli nie potrafisz rozwiązać problemów w czasie pokoju, nie poradzisz sobie też z wojną* (somal.) (I 39).

Przysłowia potrafią zachwycić zwięzłością, celnością obserwacji i jej językowego wyrazu, podobnie jak poezja zaskoczyć nieoczekiwanymi skojarzeniami, a jednocześnie – sprawiać wrażenie banału, oczywistości. Wolfgang Mieder definiuje je jako *Zwięzłe sformułowanie oczywistej prawdy, które było, jest lub będzie w powszechnym użyciu* (*A proverb is a concise statement of an apparent truth that has had, has, or will have currency among the people*). Odnosząc się do wieloznaczności angielskiego *currency*²¹, można by rzec, że są walutą nie wychodzącą z obiegu, choć stale odświeżającą swe nominały.

Przysłowia o tematyce wojennej są liczne, wojna traktowana jest w nich dosłownie, jako metafora oraz ukazywana poprzez metafory. Podkreślany bywa dramatyzm doświadczenia, oswajany właściwym przysłowiu, dowcipem i ironią. Nierzadko mają drugie, a nawet trzecie dno metafory bądź symbolu, pozwalają odnieść się do wielkich wojen między narodami lub do bardziej kameralnych konfliktów. Jest w nich obecne szukanie przyczyn, przestrzeganie poprzez skutki, bywają próby wskazywania środków zaradczych. Przysłowia o wojnie to przede wszystkim refleksja nad naturą człowieka, jego obyczajami, sposobami radzenia (nieradzenia?) sobie z rzeczywistością. Właściwie nie odkrywają niczego nowego, nie mówią o czymś, czego nie wiemy, skłaniają jednak do refleksji, jeśli nawet nie nad zjawiskiem wojny, to bez wątplenia, ludzkiej świadomości i namiętności, w przypadku wojny, nie podążających ani za wiedzą, ani za rozsądkiem.

Bibliografia

Źródła przysłów

(NKP) *Nowa Księga Przysłów i wyrażen przysłowiowych Polskich, t. I - III*, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny po kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, Warszawa 1972.

²¹ Rzeczownik *currency* może znaczyć: 1) obieg, ruch, 2) powszechne użycie, np. wyrazu, 3) walutę.

- (NjP) *Na wszystko jest przysłowie. Popularny wybór przysłów polskich w układzie tematyczno-hasłowym*, wybrał, opracował i opatrzył wstępem Stanisław Świrko, Poznań 1975.
- (OKP) Kolberg O., *Przysłowia*, Warszawa 1977.
- (MKP) *Mała Księga Przysłów Polskich*, oprac. S. Nyczaj, Radom 1993.
- (SPNP) Wójcik A., Ziebart H., *Słownik przysłów niemiecko-polski, polsko-niemiecki. Sprichwörterbuch Deutsch – Polnisch, Polnisch – Deutsch*, Warszawa 2011.
- (SO) Dubiński M., *Sentencje orientalne*, Wrocław 2000.

Strony internetowe

- (I 1) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/african-on-war-peace/>
- (I 2) <http://www.sdk.waw.pl/>
- (I 3) <http://www.poezje.hdwoa.pl/kategoria-cytatow-115-wojna-strona-5.html>
- (I 4) <http://www.poezje.hdwoa.pl/kategoria-cytatow-115-wojna-strona-13.html>
- (I 5) <http://www.poezje.hdwoa.pl/kategoria-cytatow-115-wojna-strona-14.html>
- (I 6) <http://www.poezje.hdwoa.pl/kategoria-cytatow-115-wojna-strona-15.html>
- (I 7) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/177-sprichwort-indianische-der-friede-stellt-sich-niemals-ueberraschend-ein-er-faellt-nicht-vom-himmel-wie-der>
- (I 8) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/747-sprichwort-deutsches-wo-frieden-ist-da-ist-segen>
- (I 9) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/731-sprichwort-deutsches-wer-krieg-predigt-ist-des-teufels-feldprediger>
- (I 10) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/2374-sprichwort-deutsches-wenn-es-krieg-gibt-so-macht-der-teufel-die-hoelle-um-hundert-klafter-weiter>
- (I 11) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/741-sprichwort-deutsches-soldaten-im-frieden-sind-wie-oefen-im-sommer>

-
- (I 12) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/1088-spruchwort-deutsches-mit-dem-abc-kann-man-richten-krieg-und-grosse-sachen-schlichten>
- (I 13) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/687-spruhwort-deutsches-krieg-verzehrt-was-friede-beschert>
- (I 14) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/2362-spruchwort-deutsches-krieg-saet-krieg>
- (I 15) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/2361-spruchwort-deutsches-krieg-frisst-gold-und-scheisst-kieselsteine>
- (I 16) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/2348-spruchwort-deutsches>
- (I 17) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/430-spruchwort-deutsches-im-krieg-ist-fuer-das-volk-nichts-zu-gewinnen>
- (I 18) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/664-spruchwort-deutsches-hinterm-ofen-ist-gut-krieg-fuehren>
- (I 19) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/2267-spruchwort-deutsches-geld-fuehrt-den-krieg>
- (I 20) www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/1481-spruchwort-der-beduinen-zum-frieden-brauchts-zwei-zum-krieg-reicht-leiner
- (I 21) www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zuen/friedens-zitate-kurz/2367-spruchwort-aus-spanien-sprich-vom-kriege-aber-geh-mnicht-hin
- (I 22) <http://www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/2324-spruchwort-aus-spanien-am-krieg-ist-nur-eine-sache-gut-der-frieden-der-ihm-folgt>
- (I 23) www.dfg-vk-bonn-rhein-sieg.de/index.php/gedanken-zum-frieden/friedens-zitate-kurz/2331-spruchwort-aus-serbien-der-krieg-ist-niemandes-brude
- (I 24) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/>
- (I 25) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/2/>
- (I 26) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/3/>

- (I 27) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/4/>
- (I 28) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/6/>
- (I 27) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/7/>
- (I 28) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/12/>
- (I 29) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/13/>
- (I 30) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/14/>
- (I 31) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/15/>
- (I 32) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/16/>
- (I 33) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/17/>
- (I 34) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/18/>
- (I 35) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/20/>
- (I 36) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/23/>
- (I 37) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/25/>
- (I 38) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/on-war-peace/page/26/>
- (I 39) <http://afritorial.com/the-best-72-african-wise-proverbs/>
- (I 40) http://www.sprichworte-der-welt.de/sprichworte_aus_afrika/sprichworte_aus_liberia.html
- (I 41) http://www.sprichworte-der-welt.de/deutsche_sprichworte/deutsche_sprichworte_7.html
- (I 42) http://www.sprichwortederwelt.de/sprichworte_aus_europa/franzoesische_sprichworte/Frankreich_2.html
- (I 43) http://www.sprichwortederwelt.de/sprichworte_aus_europa/franzoesische_sprichworte/Languedoc_Spric
- (I 44) http://www.sprichworte-der-welt.de/sprichworte_aus_europa/schwedische_sprichworte.html

- (I 45) http://www.sprichworte-der-welt.de/sprichworte_aus_afrika/kenianische_sprichworte/Kenianische_Sprichworte.html
- (I 46) http://www.sprichworte-der-welt.de/sprichworte_aus_afrika/sprichworte_aus_kamerun.html
- (I 47) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/armenian/>
- (I 48) <http://www.inspirationalstories.com/proverbs/t/armenian/page/4/>
- (I 49) <http://annettamiller.weebly.com/proverbs-on-peace--war.html>
- (I 50) <http://www.special-dictionary.com/proverbs/keywords/soldier/5.htm>

Data dostępu: 3. 04. 2016.

Bibliografia przedmiotowa

- Bárdosi V., *Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes. Problèmes de classification des phrasèmes français*, „Revue d'Études Françaises” 1994 nr 4.
- Briggs Ch. L., *The Pragmatics of Proverb Performances in New Mexican Spanish*, „American Anthropologist” 1985, vol. 87 nr 4.
- Bednarek M., *Mikrokosmos literacki*, Poznań 2013.
- Dunbar R., *Kłopoty z nauką*, tłum. P. Amsterdamski, Gdańsk – Warszawa 1996.
- Eco U., *Ironia intertekstualna i poziomy lektury*, w: tegoż, *O literaturze*, Warszawa, 2003.
- Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985.
- Kur E. M., „Za nic nauka, kto Boga nie szuka”. *Nauka i edukacja w przysłowiaach polskich*, w: *Parémie národù slovanských III*, Ostrava 2006.
- Lewicki A. M., *Językoznawstwo polskie w XX wieku*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński. Lublin 2001.
- Mieder W., *Behold the Proverbs of a People: Proverbial Wisdom in Culture, Literature and Politics*, Oxford – Mississippi 2014.
- Mieder W., *The Politics of Proverbs. From Traditional Wisdom to Proverbial Stereotypes*, Madison – Wisconsin 1997.
- Mieder W., *“Proverbs Speak Louder Than Words”: Folk Wisdom in Art, Culture, Folklore, History, Literature and Mass Media*, New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, Oxford, Wien, 2008.

- Nastulczyk T., *Z dziejów świadomości literackiej w Rzeczypospolitej XVII w: przysłowia łacińskie w zbiorze "Adagia Polonica" Grzegorza Knapiusza (wybrane przykłady)*, Kraków 2009.
- Pieczonka J., *Tradycyjne powiedzenie par pari respondere jako fragment codziennego dyskursu w komedii rzymskiej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” Nr 3028, Wrocław 2008.
- Saint Pierre L'abbé de, *Oeuvres diverses de monsieur l'abbé de Saint Pierre: Tome second ...*, Paris 1730, s. 96 oraz: P.C.V. Boiste, *Dictionnaire universel, de la langue française, avec le latin et les étymologies, extrait comparatif, concordance, critique et supplément de tous les dictionnaires français, manuel encyclopédique de grammaire, d'orthographe, de vieux langue, de néologie ...*, Paris 1836.
- Sakayan D., *Reported and Direct Speech in Proverbs: on Armenian Dialogue Proverbs*, „Proverbium” 1999 nr 16.
- Seitel P., *Proverbs: Social Use of Metaphor*, „Genre” 1969 nr 2.
- Szpila G., *Krótko o przysłowiu*, Kraków 2003.
- Świerczyńska D., *O kilku gatunkach przysłów: weleryzmy, dialogi, priamele*, „Literatura Ludowa” 1974 nr 17.

Strony internetowe:

- Bartmiński J., *Pytania o przedmiot językoznawstwa: pojęcia językowego obrazu świata i tekstu w perspektywie polonistyki integralnej*, w: <http://filologia-polska.pwa.edu.pl/?page=publikacja&id=67>, data dostępu: 21. 03. 2016.
- Mieder W., *The Nature of Proverbs*, w: <http://www.forbes.com/2009/08/12/wolfgang-mieder-proverbs-opinions-mieder.html>, data dostępu: 10. 04. 2016.